

ga, samo potpuna pustoš. Smatrao je da je ostatke, za koje se tada vjerovalo da su ruševine stare Troje, zapravo započeo graditi Aleksandar Veliki, a kasnije dovršili Rimljani. Bošković je istraživa- ni problem smatrao ravnim težini problema triju tijela u nebeskoj mehanici, te je o njemu napisao posebnu studiju *Relazione delle rovine di Troja, esistente in faccia al Tenedo*, koja se u tiskanom obliku pojavila kao dodatak talijansko- ga izdanja njegova *Dnevnika putovanja iz Carigrada u Poljsku* u Bassanu 1784. godine. Prijašnja izdanja Boškoviće- va dnevnika na francuskom (1772.) i nje- mačkom (1779.) ne sadrže taj izvještaj. Boškovićev izvještaj najopsežnije je iz- vješće do tada o ruševinama Troje. Boš- kovićeva zapažanja stoljeće kasnije po- tvrdio je otkrivač drevne Troje, glasoviti njemački arheolog Heinrich Schlieman (1874.), ali Schlieman nigdje ne spomi- nje Boškovića, te nam ostaje dvojba je li poznao Boškovićevu raspravu. Neovi- sno o Boškovićevu prvenstvu te udjelu u tom velikom otkriću, glas o Boškovićevu ugledu nadživio je njegovo doba pa ga mnogi spominju kao jednoga od naj- većih svjetskih umova i stavljaju ga uz bok velikanima kao Leonardo da Vinci. Budući da je Bošković u prvom redu bio cijenjen kao filozof, fizičar i mate- matičar, a njegovi interesi i rezultati u arheologiji slabije su poznati, dragocje- no je ova nedugo objelodanjena knjiga *2018 The Year of Troy and Roger Joseph Boscovich*, koja iznova skreće pozornost hrvatske i međunarodne javnosti na to vrijedno i nedovoljno poznato istraživa- nje jednoga od najvećih znanstvenika i mislioca 18. stoljeća.

Marijana Borić

Zorica Maros, *Nasilje u etničkim sukobi- ma: Etika otpora, odgovornosti i oprosta*. Sarajevo — Zagreb: Katolički bogoslov- ni fakultet Sarajevo — Glas Koncila, 2018, 292 str.

Knjiga Zorice Maros, profesorice moralne teologije na Katoličkom bo- goslovnom fakultetu u Sarajevu, *Nasilje u etničkim sukobima: Etika otpora, od- govornosti i oprosta* plod je autoričina desetogodišnjega bavljenja jednim od najtežih ljudskih osobnih i društvenih problema, problemom nasilja. Osim ši- rega uvoda u kojem obrazlaže motive za izbor te teme i predstavlja svoj metodo- loški put te zaključnog sažetka, Maros dijeli knjigu u četiri cjeline: 1. *Nasilje u etničkim sukobima*, 2. *Antropologija na- silja*, 3. *Etika otpora* i 4. *Oprost kao etika otpora učinjenom zlu*.

Kroz čitavu knjigu, izravno ili ne- izravno, konzultirajući relevantnu li- teraturu o spomenutim problemima, autorica nastoji odgovoriti na nekoliko pitanja. Ta pitanja nisu teorijski kon- strukti, nego dolaze iz elementarnoga iskustva svih ljudi: Koji su razlozi da se posve običan čovjek u trenu preobraža- va u monstruma nasilja? Koji povijesni razlozi, ideologije i društveni čimbenici leže u pozadini zastrašujućih nasilnih meduetničkih sukoba u Bosni i Herce- govini i u državama bivše Jugoslavije? Je li čovjek prirodno agresivan i nasilan ili ga društvo i okolnosti čine takvim? Kako kontrolirati i kako se oprijeti uvi- jek mogućem osobnom nasilju i zavod- ljivom kolektivnom nasilju koje se nudi kao posve “pravedno” i “normalno” rješenje konflikta? Kako oprostiti, a da oprost ne bude ideološka fraza i novo ponižavanje žrtava, nego stvaralački pothvat novoga života i za žrtve i za po- činitelje?

U prvoj, najvećoj cjelini, *Nasilje u etničkim sukobima*, Maros objašnjava kako dolazi do meduetničkih sukoba.

Ponajprije je riječ o predrazumijevanju svojega etničkoga kolektiva, njegova povijesnoga (narativnoga) identiteta kao žrtve prošlih stradanja (viktimizacija). Kolektivno transgeneracijsko pamćenje i tradiranje zla drugih, a zaborava svojih zločina instrumentalizira se za opravdanje sadašnjega djelovanja i ostajanja u kolektivnoj traumi i zatvoru prošlosti. Uz to, u međuetničkim konfliktima važnu ulogu igraju naslijeđene predrasude (stereotipi) o sebi i drugima. Autorica ne propušta osvrnuti se na monoteizam, kojemu je prema mišljenju nekih autora inherentno nasilje, što autorica kritički odbija, ali ne izbjegava naglasiti praktičnu zlouporabu, politiziranje religije kao poticatelja i opravdavanja nasilja. Posebno vrijedno zapažanje unutar međuetničkih sukoba Maros posvećuje generalno okrutnosti prema tijelu drugoga, a osobito masovnomu silovanju, koje nije tek akcidentalna pojava, nego planirano sredstvo rata i cilj nasilja nad pripadnicama (ali i pripadnicima!) druge etničke zajednice.

Spomenuli smo da se autorica bavi zacijelo jednim ako ne i najtežim problemom čovjeka i čovječanstva, nasiljem. Uz to, autorica je osjetljiva na distinkcije koje su u redovnoj komunikaciji mimoilaze ili proglašavaju akademskim sitničarenjem. Tako u drugoj cjelini, *Antropologija nasilja*, Maros donosi razliku između agresivnosti i nasilja i čitav ovaj dio — koristeći se uvidima psihologije i sociologije — razlaže ideju da čovjek nije prirodno nasilan (zao), nego može biti i dobar i zao, kao i da ljudsko nasilje nije puki ishod odgoja ili izvanjskih društvenih okolnosti. Pritom autorica analizira različite mehanizme kojima se pojedinci i skupine lišavaju moralne kontrole, od racionalizacije, preko deindividualizacije do onoga tako prisutnoga društvenoga konformizma i straha unutar zataškavanja savjesti i umrtvljivanja osobne slobode u izručivanju svo-

jega subjektiviteta skupini, kolektivu, odnosno masi.

Gornjim se otvara sržno pitanje moralnoga postupanja u sukobima i u odnosu prema nasilju, o čemu se govori u trećoj cjelini naslovljenoj *Etika otpora*. Osnovna je teza ovoga dijela knjige da čovjek, iako krhak i podatan zavodljivosti društvenoga nasilja, nije biće apsolutne uvjetovanosti, onaj kojim upravljaju situacije, nego je opskrbljen unutarnjim moralnim otporom te da postoje uvjeti za ostvarenje individualne slobode i izvan društvenih pritisaka i manipulacija: čovjek je odgovoran za svoje izbore i postupke. Upravo svijest osobne odgovornosti, kritička autorefleksija i izgradnja autoetike — jednom riječju etike odgovornosti prema sebi, drugomu i zbilji u cjelini, nedostatak je suvremenih socijalizacija i edukacije. Tu i leži jedan od glavnih razloga zašto u našim etničkim zajednicama i društvima nije razvijen građanski neposluh ili, kako autorica piše, “etika odgovorne neposlušnosti” te ona “moralna hrabrost” koja računa na rizik marginalizacije i šikaniranja, ali joj to nije cilj, nego upravo odluka za vrijednosti i ispravno moralno djelovanje bez obzira na rizik.

Na više mjesta u knjizi autorica se vrlo kritički osvrće na konformizam, na “život u laži”, koji je ustvari izraz moralne bijede, straha, autocenzure i manjka moralno odgovornoga neposluha. S druge strane, upravo su nebrojena zla počinjena iz slijepoga posluha kao izvršavanja zapovijedi nadređenih, a ustvari je to bio izraz krajnje moralne nedosljednosti. Čovjek je, možemo zaključiti iz ovoga dijela, biće koje se mora samozgrađivati. Posuđujući uvide drugih autora, Maros sažima konkretni program opiranja nasilju, otporu slijepomu društvenomu posluhu, nepravednomu autoritetu, te put do neovisnosti od mase k izgradnji u odgovorna pojedinca.

U posljednjoj cjelini svoje knjige, *Oprost kao etika otpora učinjenom zlu*, Maros se suočava s temom oprosta (i pomirenja) vraćajući se na neke u knjiži prethodno obrađivane i postavljene teološke postavke izniknule iz hermeneutike biblijskih tekstova, posebno iz pripovijesti o primordijalnom nasilju, bratoubojstvu (pripovijesti o Kajinu i Abelu), kao i o prvom grijehu, prvoj ljudskoj tragediji prema Bibliji. I ovdje autorica pokazuje interdisciplinarnu otvorenost poznavanjem temeljnih egzegetskih djela za spomenuta pitanja, vrsnoćom suptilnoga distingviranja, posebno u tumačenju zla i “žrtava zla”, te biblijskim (a time i kršćanskim) razumijevanjem prvoga grijeha i grijeha uopće. Pokazuje zavidnu teološku senzibilnost prilično rijetku u suvremenom bavljenju teodicejskim pitanjima — zlom/nasiljem i grijehom, milosrdem i oprostom. Maros se, doduše, ne upušta u krajnje zaključke, ostavlja ponegdje nedorečene postavke, jer od početka joj je cilj da svoja razmišlja ponudi ne samo kršćanima vjernicima, nego svima onima koji traže izlaz i odgovor na sveprisutno zlo bratoubojstva i strahotu međuetničkoga nasilja. U tom kontekstu svakako zavrjeđuje da se naglasi kako autorica inzistira da je oprost doista rješenje toga najtežega pitanja čovjeka, nasilja i sukoba s bližnjima, ali je to doista neočekivani oprost, oprost kao nadilaženje sebe, u konačnici oprost ondje gdje ga nitko ne očekuje — oprost kao mogućeg nemogućega.

Za različita razumijevanja oprosta, prisutna kako u svakodnevnicima tako i u akademskim raspravama, autorica sažima mišljenja trojice suvremenih francuskih filozofa (i jednoga teologa) koji su, uz još neke, poput njemačkoga filozofa Karla Jaspersa, kojega autorica također navodi, vrlo važni za povijest suvremenoga mišljenja o temi oprosta. To su

Vladimir Jankélévitch, Jacques Derrida i Paul Ricoeur.

Jankélévitch je stava da je oprost moralna perverzija, krajnje nehuman i besmislen čin koji je već umro kad se dogodio neokajiv i neoprostiv zločin. Derrida pak smatra da je oprost ipak moguć i to baš ondje gdje Jankélévitch smatra da je “sulud” — čovjek može oprostiti neoprostivo, samo je nužno oprost maknuti iz političke i juridičke sfere jer je oprost iznenađujuća “revolucija”, apsolutna novost unutar odnosa, jer je u konačnici, kako se i sam jezik potrudio izraziti, čisti, ničim uvjetovani, iznenađujući *dar* (par-don).

Ricoeur se u govoru o oprost referira na njegov temeljni kontekst, religiozno područje i na psihološko stanje čovjeka i njegove memorije. Za toga autora oprosta nema bez zaborava, ali ne kao brisanja činjenica, rana i zla prošlosti, nego kao otkrivanja i davanja novoga smisla dogodenomu, pretrpljenomu, kao iscjeljenje memorije od zlopamćenja, od stalnoga začaranoga kruga vraćanja na zlo (od kompulzivno-opsesivne premoći zla nad mogućnostima dobra). Maros ne propušta istaknuti važne Ricoeurove distinkcije: zaborav ne znači poništenje istine i pravde, a nezastarivost (ili neokajivost) zločina ne znači njegovu neoprostivost, ni zamjenu pravde s milošću.

Knjiga Zorice Maros *Nasilje u etničkim sukobima: Etika otpora, odgovornosti i oprosta*, prema našem uvidu, najcjelovitija je studija u nas o ljudskom pojedinačnom i kolektivnom (etničkom) nasilju. U dijalogu sa suvremenim europskim autorima, ta teologinja daje monografsku sintezu teških problema našega vremena i prostora, suočava se s delikatnim pitanjima izvorišta, manipulacije i odgovornosti za nasilje, suočava se i s onim pitanjima koja duboko potresaju i još će biti tema sukobljavanja etničkih zajednica jugoistoka Europe —

ponajviše s pitanjima tumačenja prošlosti, prošlih zločina i žrtava, pitanjem sukoba kolektivnih (etničkih) identiteta i sjećanja te mogućega oprosta, pomirenja i izgradnje slobodnih pojedinaca i tolerantnih pluralnih društava.

Usprkos svim strahotama međuetničkih sukoba, degradaciji čovjeka i mani konformizma, kao nit vodilja kroz knjigu stoji autoričina temeljna opredijeljenost za dostojanstvo čovjeka, za onu paskalovsku postavku o čovjeku kao krhkom i bijednom, ali i plemenitom i moćnom stvorenju, kao biću mogućnosti da počini neizmjerena zla, ali biću neslućenih mogućnosti dobra. I kada se nad ovim stranicama kao stalna sjena nadvija mučna zapitanost kako je moguće da tako običan čovjek ili tako uman i obrazovan čovjek učini tako strašno nasilje, kao i da se tako lako ljudsko zlo omasovi u zavodljivoj agresivnosti kolektiva, iznad svih tih tmina zla i kroz labirint nasilja Maros oertava usku stazu nade i spasa: mogući otpor zlu i nasilju, mogući oprost i vjernika i nevjernika. Knjiga se, dakle, bavi tamnom čovjekovom stranom, ali ona je i pohvala i pleoaje odgovornom i slobodnom pojedincu. Pojedincu koji se opire kolektivnim (etničkim) ideologijama nasilja, konformizmu, slijepomu posluhu vlastodržcima. Pohvala je pojedincu koji kontrolira svoje nasilje, ne živi u povrijeđenosti prošlih rana, nego se upućuje na nimalo jeftin put oprosta kao neočekivanoga darivanja, zaborava koji nije brisanje istine, nego novo osmišljavanje prošlosti. Ova knjiga nije tek deskripcija nasilja, dijagnoza negativnoga, nego odvažno nudi jasne moralne smjernice prema tako žudenoj katarzi međuetničkih i širih društvenih odnosa.

Ivan Šarčević

Ivan Koprek, *Bog mu je bio strast: Izbor iz duhovnoga dnevnika isusovca prof. dr. sc. Rudolfa Brajčića, SJ*. Zagreb: Filozofsko–teološki institut Družbe Isusove, 2018, 194 str.

Glavni urednik i pisac predgovora Ivan Koprek u samom je predgovoru istaknuo: »Bio sam iznenađen, ali i počašćen kada mi je 2001. godine p. Brajčić predao na čuvanje svoje bilježnice (duhovne dnevnike!) koje je svojim refleksijama punio od gimnazijskih dana. Zamolio me je da ih, bude li zgođe, deset godina nakon njegove smrti, objavim.«

Rudolf Brajčić bio je svećenik, isusovac, znanstvenik i danas — zaljubljenik Božji! Glavni apostolski posao za života patra Rudolfa bila je profesorska služba pri Filozofsko–teološkom institutu Družbe Isusove. Počeo je predavati predmete dogmatske teologije, a kao umirovljeni profesor vodio je i zanimljive seminare studentima filozofije i teologije. P. Brajčić obavljao je razne upravne i organizatorske službe, bio je savjetnik provincijalova vijeća, instruktor završnoga stadija formacije kod isusovaca te uza sve to i plodan pisac.

Neobičnom intuicijom, zavidnim spekulativnim darom i spremnošću na dijalog Brajčić je stvorio uistinu vrijedan životni opus od dvadesetak knjiga i brošura te više od tri stotine znanstvenih, stručnih i informativnih članaka u brojnim domaćim i inozemnim časopisima i zbornicima.

U ovoj knjizi objelodanjen je dio zapisa koji su vezani uz Brajčićevo zrelo doba. Oni zapravo nisu dnevnik u strogom smislu riječi. Više su to refleksije koje je Brajčić zapisivao povremeno i prigodice. Za svoje zapise sam je napisao predgovor u kojem je istaknuo s kojim se ciljem odlučio za objavljivanje: »Stoga mi je u zadnje vrijeme često dolazio poticaj da objavim zabilješke svog